

Landarbejdernes kår 1850-90

AF JØRGEN WITTE

I

I begyndelsen af 1870'erne vakte den uro, der var opstået i arbejderklassen, interesse for det såkaldte sociale spørgsmål eller arbejderspørgsmål. Da Danmark overvejende var et landbrugsland, fik landarbejderspørgsmålet også en betydelig del af interessen. Dette specielle spørgsmål var dog ikke nyt, idet det allerede i første halvdel af århundredet var blevet diskuteret som husmandssagen, og husmandens bestemmelse i samfundet var jo, som den kendte landbrugsteoretiker prof. Gregers Begtrup skrev i 1802, »at være den store landbruger til hjælp i hans avlsbedrift som daglejer«, altså landarbejder¹.

Men i sidste trediedel af det 19. århundrede fandtes der en interesse for landarbejdernes kår i langt videre kredse, og synet på dem var også ved at ændre sig. Her skal indledningsvis nævnes interessen for spørgsmålet blandt politikerne, landmænd, nationaløkonomer og forfattere. Da arbejderspørgsmålet blev aktuelt i begyndelsen af 1870'erne, stod regeringen på ret bar bund med kendskab til arbejdernes kår her i landet. Dette søgte man at råde bod på ved en storstilet statistisk undersøgelse i 1872, hvori også landarbejderne, forstået som de omtrent 102.000 personer i inderstefamilier og i huse under 2 skp. hrtk., blev inddraget². Men hovedinteressen i undersøgelsen var dog nok den samme som hos Arbejderkommissionen af 1875, der skulle fremkomme med forslag til forbedringer hos byarbejderne. En enkelt oppositionspolitiker, venstremanden Thomas Nielsen, fortjener at nævnes særskilt, fordi han som den første i folketinget under halvfjerdsernes sociale drøftelser, bevidst og ud fra en gennemtænkt almen samfundsopfattelse tog afstand fra den hidtidige grundopfattelse, det liberale system og den frie konkurrence. Han talte for en bedre behandling af tyendet og for landarbejdernes vedkommende lagde han særlig vægt på, at de jordbesiddende husmænd lærte at dyrke deres lodder bedre³. På grund af den langvarige forfatningskamp kom der dog hverken i 1870' eller 1880'erne væsentlige resultater ud af de politiske overvejelser.

Blandt landmændene arbejdede den driftige godsejer Edward Tesdorpf for en forbedring af landarbejdernes kår. Dette havde han gjort fra 1840'erne på sit eget gods Ourupgård på Falster. Hans sociale ansvarsfølelse bundede i en

1. Jensen 1931 s. 13-16. Skrubbeltrang 1952 s. 102-108. Citatet hos Jensen 1927 s. 654.

2. Oplysninger om Arbejdernes økonomiske Vilkaar i Kongeriget Danmark i Aaret 1872. Udgivne af Indenrigsministeret. 1874.

3. Jensen 1927 s. 632 og 634.

klar kristen holdning. Da han i 1860 indtrådte som præsident i Landhus-holdningsselskabet, fik han mulighed for at vække interesse for sagen i bredere kredse. Når landøkonomen Jørgen la Cour således fra 1867 som redaktør tog landarbejderspørgsmålet op i »Tidsskrift for Landøkonomi«, der skulle være et »kildeskrift for banebrydende tanker i landbruget«, var han nok påvirket af Tesdorpf. Efter la Cours mening bar arbejdsgiverne hovedansvaret for landarbejdernes elendige kår, fordi de ikke betalte dem en rimelig løn. Tidsskriftet gav i de følgende år dette arbejderspørgsmål en fast plads i sine agerdykningsrapporter, så man her til en vis grad kan følge udviklingen⁴.

De faglige nationaløkonomer interesserede sig fra begyndelsen af 1870'erne også en del for landarbejderspørgsmålet. Der ofredes betydelig plads på arbejderspørgsmålet både i den ny Nationaløkonomisk Forening og i Nationaløkonomisk Tidsskrift. Deres ny holdning i reaktion mod Manchester-skolen er blevet betegnet som en dansk »katedersocialisme«⁵. Blandt de fremtrædende i debatten var betydningsfulde universitetslærere som prof. William Scharling og den daværende kontorchef i Statistisk Bureau, V. A. Falbe-Hansen, der efter rejser i Amerika og England havde forladt Manchester-lærens socialpolitiske opfattelse. Som økonomer var deres særlige interesse landarbejdernes løn og realløn, som f. eks. i Falbe-Hansens »Stavnsbåndsløsningen og Landboreformerne« 2. del (1889)⁶. I 1880'erne sluttede andre forskere sig til denne kreds, bl. a. statistikerne, Marcus Rubin og prof. Harald Westergaard, der i en undersøgelse på makroplanet af landbefolkningens dødelighed i Fyns stift inddrog de sociale forholds betydning herfor⁷. Vigtigst var dog nok lægen Theodor Sørensens små skrifter, hvori der på basis af undersøgelser på mikroplanet søgtes skabt en virkelig solid viden om de sociale forholds sammenhæng med liv og død⁸. Især må nævnes »Markarbejderes Vilkaar i jyske Hedeamter« (1881), som bl. a. gengiver forholdene hos landarbejderne, han selv boede blandt i Hobro amt.

Landarbejdernes kår blev dog også skildret andetsteds end i nøgterne og lidt tørre socialstatistiske undersøgelser. I 1860'erne og 1870'erne var den såkaldte »skolelærerlitteratur« vokset frem. I denne naivt realistiske litteratur skildredes almuens liv, og herunder også landarbejdernes fattige kår, i en optimistisk tone. En af de kendteste, Anton Nielsen, højskoleforstander på Fyn, udgav således i 1885 »Fattigmands Færd«, hvor en af novellerne »Et fattigt Hjem« netop behandler samme emne som Henrik Pontoppidans

4. Hans Michael Holt s. 72. Bjørn s. 109-112.

5. Jensen 1927 s. 630 og 632.

6. op. cit. s. 109 ff.

7. M. Rubin og H. Westergaard: Landbefolkningens Dødelighed i Fyens Stift. (1886).

8. M. Rubins nekrolog over Th. Sørensen i Nationaløkonomisk Tidsskrift 1915 s. 2.

Wad er det for
amt?

kendte novelle »Naadsensbrød«, der er omtrent samtidig⁹. Hvor Pontoppidans krasse realisme i skildringen af landunderklassens kår lader sognefogeden føre den gamle Stine på fattiggården med magt, ender Anton Nielsens novelle med, at sognefogeden opgiver at få den gamle kone til at flytte og endda lægger 4 kr. på bordet til fordel for hendes søns forlovelsesgilde. Når Johan Skjoldborgs husmandsdigtning i det følgende årti med gennembrudsromanen »En Stridsmand« i 1896 har en anden karakter end Pontoppidans dystre billeder »Fra Hytterne« (1887) skyldes dette næppe kun Skjoldborgs frejdige tro på husmandssagen¹⁰. Han kendte livet hos den jorddyrkende jyske husmand, mens livet i de indsidderønner, som Pontoppidan skildrede, vel må betegnes som landarbejderplanet. Der var altså også en social forskel.

I dette århundrede kom så landarbejdernes egne beretninger om tilværelsen, af hvilke vel Karoline Graves fremstilling af livet ved Hallebyore på Vestsjælland og den jyske landarbejders erindringer i »Tre danske Arbejders Livserindringer« (1925) er de kendteste¹¹. Landarbejderproblemet var nu også kommet på en sådan afstand, at det kunne behandles som historisk problem af det ny Institut for Historie og Samfundsøkonomi ved Københavns Universitet. Der udkom vel ingen dybtgående monografier, der udelukkende behandlede landarbejdernes kår i det 19. århundrede, men disputater som Jørgen Pedersens om »Arbejdslønnen i Danmark 1850–1913« (1930), Harald Jørgensens om fattigvæsenet i Danmark i det 19. århundrede (1940) samt Fridlev Skrubbeltrangs »Husmand og Inderste. Studier over sjællandske Landboforhold i Perioden 1660–1800« (1940) havde dog en nær relation til emnet, som endvidere var blevet behandlet i et par mindre afhandlinger fra instituttet. Skrubbeltrang var den, der fortsatte med at fremstille husmændenes historie i oversigtsfremstillinger, men ellers synes interessen for emnet at være blevet noget svagere. Fra 1960-erne er denne del af socialhistorien igen blevet genstand for behandling, både i essayistisk form, som det var tilfældet i museumsinspektør Peter Riismøllers rystende »Sultegrænsen« (1966) og som delemne i større undersøgelser, f. eks. Kristian Hvidts disputats om masseudvandringen til Amerika 1868–1914 (1971)¹². Men ikke kun historikere, også etnologer tager nu del i udforskningen af emnet, her skal til sidst som eksempel herpå peges på Palle O. Christiansens »Husmands-

9. Anton Nielsen: Fattigmands Færd, 1885, s. 241–264. Andersen s. 105 ff. og 298 ff. Henrik Pontoppidan: Fra Hytterne. Skyggerids fra Landsbyen. Optryk 1973. s. 7–13.

10. Skrubbeltrang 1942 s. 94 f.

11. Karoline Graves: En Almuekvindes Liv. 1927. Tre danske Arbejders Livserindringer. Udg. ved Oluf Bertolt. 1925.

12. Kristian Hvidt: Flugten til Amerika eller Drivkræfter i masseudvandringen fra Danmark 1868–1914 (1971).

bevægelse og jordreform i Danmark« (1975)¹³.

I det følgende vil jeg søge at ridse vor aktuelle viden om landarbejdernes kår op, sådan som den fremtræder i den historiske litteratur. Denne gennemgang vil først behandle spørgsmålet om landarbejdergruppens størrelse samt det dermed sammenhængende spørgsmål om afvandringen fra landet. Derefter vil jeg opsummere vor nuværende viden om landarbejdernes levestandard ud fra en del af de faktorer, den kan opdeles i. Derpå vil der følge en diskussion af nogle metoder og kilder til en videre udforskning af landarbejdernes kår, og til sidst vil der blive fremsat nogle bemærkninger af foreløbig art om det sandsynlige udfald af en sådan undersøgelse.

II

Som optakt til gennemgangen af den litteratur, der kan belyse landarbejdernes kår 1850-90, vil det være rimeligt at give en mere generel karakteristik og kritik af den. Kun en enkelt fremstilling, nemlig Th. Sørensens lille bog om »Markarbejderes Vilkaar« fra 1881 kan siges at have landarbejdernes kår som hovedemne. I alle andre tilfælde er hovedemnet et andet, arbejdernes kår som helhed, husmandsbevægelsen, arbejdslønnen, udvandringen, skolegangen osv., der også mere eller mindre kommer ind på landarbejdernes forhold.

Sammenhængen i en fremstilling af landarbejdernes kår vil naturligvis være tynd på et sådant grundlag. Men de hidtidige skildringer af landarbejdernes kår i det 19. århundrede har vist været sådanne sammenstyknings. Dette giver anledning til visse metodiske overvejelser, som skal fremføres i det følgende afsnit.

Med udtrykket landarbejdere forstås arbejdere, der udførte almindeligt landbrugsarbejde mod vederlag for landbrugets arbejdsgivere: godsejere, proprietærer og gårdmænd. Landbrugets voksne arbejdere kunne deles i to store grupper, nemlig tyende (dvs. tjenestefolk) og daglejere. Ved siden af disse var der også en betydelig gruppe børn, især drenge, som også gjorde landarbejde. Disse sidste glemmes tit i det samlede billede.

Tyendestillingen som karl eller pige opfattedes som en rent midlertidig beskæftigelse i ungdommen, for senere blev de optaget i de selvstændige landbrugerens kreds som gårdmænd eller husmænd eller også som egentlige landarbejdere, dvs. daglejere. Tyendet var almindeligvis ugift og fik foruden lønnen også kost og logi hos arbejdsgiveren. Arbejdsgiverens og tyendets indbyrdes forhold var ret nøje defineret i tyendeloven af 10. maj 1854. Her fastsattes bl. a., at »Ethvert Tyende bør være forsynet med en Skudsmålsbog« (§ 51) som havde til formål at føre kontrol med tyendets vandringer. Heri skulle tjenesteforholdets varighed indføres og »Det beror på husbonden,

13. Der kan også nævnes hans utrykte speciale »Livsformer og livsløb i en godsregion m.m.« 1975.

om han vil tilføje noget vidnesbyrd om tyendets forhold i tjenestetiden« (§ 59 stk. 2). Misbrug af en sådan skudsmaalsudtalelse ville kunne være uhyre skadelig for tyendets fremtidige ansættelse, og disse udtalelser blev da også afskaffet ved lov i 1867. Nok gav tyendeloven tyendet nogen retsbeskyttelse, men den støttede dog især arbejdsgiverne, som den bl. a. tillagde revselsesret: »Hustugt er det mandlige tyende underkastet, indtil det bliver 18 år, og det kvindelige tyende til det bliver 16 år gammelt«. (§ 27)¹⁴.

I modsætning til tyendet havde daglejerne normalt egen husstand, men derudover er det svært at sige noget generelt om denne kategori af landarbejdere. Mange daglejere var husmænd, og i litteraturen om husmændene finder man disse sommetider skiftevis omtalt som husmænd og som daglejere¹⁵. Men langt fra alle husmænd var daglejere og heller ikke alle daglejere var husmænd. Husmænd var betegnelsen for ejere eller fæstere af et hus, der enten kunne være jordløst eller med op til 1 td. htk. Husmændene med mindst jord var nødt til at udføre meget daglejarbejde, men hvor grænsen mellem disse og daglejerne gik, kan ikke siges. Noget tyder på, at det var ved 6 td. land og at husmænd med kun 2 skp. htk. i hvert fald var nødt til at udføre arbejde for andre¹⁶. Efter boligformen betegnede andre landarbejdere, der boede i inderstehuse, som hørte til en gård, som inderster eller lejeinderster. I tilknytning til godser fandtes der desuden lejhuse med 3–5 td. land på op til $\frac{1}{4}$ til $\frac{1}{2}$ års opsigelse. Disse husmænd betalte en høj leje i form af mandens og konens personlige arbejde på godsernes hovmarker. Om denne gruppe husmænd er det blevet skrevet, at deres forhold blev nogle af de uhyggeligste eksempler på agrar proletarisering¹⁷.

Med disse definitionsvanskeligheder in mente er det forståeligt, at det hidtil har været umuligt at opgøre antallet af landarbejdere præcist. Samtiden skønnede i øvrigt selv forskelligt¹⁸. Folketællingerne, som kunne have været kilden til viden om disse forhold, søgte i den 19. århundrede at undgå en social opdeling, men henførte i stedet tyende og arbejdere til de erhverv, de tjente under¹⁹. I 1905 udgav Statistisk Bureau nogle beregninger af befolkningsforholdene i det 19. århundrede på dette problematiske materiale. Disse rekonstruktioner har Holger Gad anvendt til beregningen af befolkningens struktur i »Befolknings- og Arbejdskraftproblemer i Dansk Landbrug«. Tallene på landbrugets mandlige medhjælpere i perioden steg til 145.000 i

14. Anhang til Rigsdagstidenden. Lovforslag. 5te Session 1853, sp. 735, 743 og 745.

15. f. ex. Skrubbeltrang 1942 s. 72.

16. Se diskussionen om overgrænsen for størrelsen af de jordlodder, de ny husmænd skulle have efter Statshusmandsloven af 1899, i Jensen 1927 s 637 ff. Indenrigsministeriets undersøgelse i 1872 af landarbejdernes kår holdt sig til husmænd under 2 skp. htk. Oplysninger om Arbejdernes oekonomiske Vilkaar ... s. X.

17. Christiansen s. 4.

18. Sørensen 1881 passim. Skrubbeltrang 1952 s. 162.

19. Hvidt s. 215 f.

1850 og 185.000 i 1880 for igen at falde til 180.000 i 1890, og på samme måde vokser tallet på drengene fra 180.000 i 1850 til 200.000 i 1880 og falder lidt til 195.000 i 1890. Den kvindelige medhjælp mangler altså, men alvorligere er problemerne ved afgrænsningen mellem husmands- og landarbejdergruppen²⁰. Både her og andetsteds i litteraturen anføres antallet af husmandsbrug. Der var i 1850 ca. 60.000 huse under 2 skp. htk., og ca. 49.000 huse med mere, mens tallene i 1885 var hhvs. ca. 118.000 og ca. 68.000²¹. Disse tal kan nok give et vist indtryk af daglejegruppens minimumsstørrelse, men ikke nogen sikker viden, dertil er der for mange ukendte faktorer. Den kraftige udvikling i antallet af huse skal ses i sammenhæng med den befolkningsudvikling, som demograferne har kaldt den demografiske transition. Dødeligheden, som indtil udgangen af det 18. århundrede havde udgjort ca. 3 % af befolkningens størrelse, faldt og udgjorde mod slutningen af det 19. århundrede ca. 1,5 %. Fertiliteten udgjorde derimod hele tiden ca. 3 % af befolkningens størrelse, og resultatet var en stærk befolknings-tilvækst²². I følge Holger Gad vandrede i tiden fra 1846 til 1890 ca. 248.000 bort fra landdistrikterne, og især fra øernes landdistrikter. Det gennemsnitlige antal årlige vandringer lå omkring midten af århundredet på 1.000, men fra 1875 skete der en stærk stigning der kulminerede i 1880'erne med gennemsnitlig 14.000 om året. Indtil 1880 havde landbrugsbefolkningen været voksende, om end langsommere end den øvrige befolkning, men fra 1880 var den samlede landbrugsbefolkning stagnerende²³. Indtil 1870 var der overskud af arbejdskraft på landet, derefter mangel. Det er klart at det især var underklassen på landet, der blev drænet, og at det mindre udbud af arbejdskraft medførte bedre beskæftigelse og hævede arbejdslønnen til et højere niveau²⁴. Kristian Hvidt har i sin makroundersøgelse af emigrationen fra Danmark hævdet, at en del af baggrunden for afvandringen, både den indenrigske og udenrigske, var en betydelig social opdrift i landbefolkningen. Landbrugets struktur var sådan, at havde man først opnået den lykke at få et stykke jord, stort eller lille, så var man forsørget, selv om skiftende konjunkturer naturligvis kunne gøre afkastningen minimal. Broderparten (62 %) af den samlede udvandring fra landdistrikterne før 1900 udgjordes nemlig af tyende. Det viste sig, at det vigtigste middel til at holde på tyendet ikke var lønforbedringer, men muligheden for at få foden under eget bord. Der var pres på for at få udstykning, men den var ikke tilstrækkelig. Udvandringen af landbrugstyende var derfor kun ringe fra områder, hvor der stadig var ledig jord til udstykning som f. eks. i hedeegnene²⁵. Erik Helmer

20. Gad s. 22-29.

21. Falbe-Hansen 1889 s. 136 f. Christiansen s. 9.

22. Matthiesen s. 72 f.

23. Gad s. 18 f.

24. Johannsen s. 29. J. Pedersen s. 230 f.

25. Hvidt s. 215, 245 og 250.

Pedersen har i en punktundersøgelse stillet sig tvivlende over for Hvidts opfattelse for Lolland-Falsters vedkommende og i stedet foreslået en forklaringsmodel, som bygger på graden af landbrugets mekanisering osv²⁶. I en undersøgelse på mikroplanet har Ane Dorthe Holt sammenholdt en udvandrergroupe af mænd, som måtte formodes at have deltaget i 1880'ernes store udvandringsperiode med en ikke-udvandrergroupe fra Huble sogn. Hendes resultat er derimod i god overensstemmelse med Hvidts. Det var tydeligt samfundets laveste lag, der havde grund til udvandring. Næsten tre gange så mange udvandrere som ikke-udvandrere var født uden for ægteskab. En anden skillelinje var det sociale miljø, de var opvokset i. Som en konsekvens af, at udvandrerne var fra de fattigste hjem, – de havde for omkring 3/4 vedkommende fædre, som var husmænd eller tyende, og husmandsbrugene var små i sognet –, var der omtrent dobbelt så mange udvandrede ude at tjene hos fremmede som ikke-udvandrede²⁷. Det tyder på, at de manglende muligheder for at få et eget sted har virket som en push-faktor.

Korr Johannsen og Chr. R. Jansen har set vandringerne i sammenhæng med arbejdsløsheden, som igen i nogen grad er sammenfaldende med depressionsperioderne. De kunne konstatere en parallellitet mellem vandringen til byen og emigrationen i 1880'erne, men ikke noget tilsvarende i 1890'erne. Foreløbig synes det som perioderne med megen beskeden udvandring indtil 1890 faldt sammen med arbejdsløshedsår, og at emigrationen voksede stærkt med en forbedring af beskæftigelsessituationen²⁸.

I det følgende vil vi se noget på det aspekt af landarbejdernes kår, der er blevet drøftet mest, nemlig deres indtægtsforhold. Der er blevet udarbejdet officielle lønstatistikker over landarbejdernes løn siden Indenrigsministeriet i 1872 indsamlede oplysninger om arbejderbefolkningens kår. I 1888 og 1892 lod ministeriet foretage undersøgelser af arbejdsløsheden i landbruget gennem amtmændene, og fra 1897 foretog Statens statistiske Bureau med få års mellemrum undersøgelser deraf. Men både forud for 1872 og efter findes der desuden forskellige private undersøgelser af spørgsmålet, hvor bl. a. Scharlings og Th. Sørensen må nævnes²⁹. Hovedværket om arbejdsløsheden i denne periode er Jørgen Pedersens lønteoretiske disputats fra 1930, men der var også foretaget vægtige beregninger i tidligere arbejder. Falbe-Hansen havde gjort dette både i »Stavnsbaandsløsningen og Landboreformerne« i 1889 og i 1893 i en afhandling sammen med statistikerens Michael Koefoed belyst de regionale forskelle. Senest havde Knud Dalgaard i en afhandling i Nationaløkonomisk Tidsskrift i 1926 foretaget beregninger på grundlag af

26. E. Helmer Pedersen s. 11 og 18 f.

27. Ane Dorthe Holt s. 120.

28. Jansen og Johannsen s. 64 ff.

29. J. Pedersen s. 9 f.

det foreliggende statistiske materiale³⁰. Jørgen Pedersen skaffede nye oplysninger, og på dette grundlag var han i stand til endelig at give et kontinuert billede af lønningerne. For tyendets vedkommende var han dog kun i stand til at meddele en liste over årslønnen for en fuldvoksen karl og pige på en middelstor bondegård på Koldingegnen fra 1856. Karlens løn steg fra 108 kr. i 1856 til 180 kr. i 1890, men pigens løn steg fra 46 kr. til 100 kr. Den væsentligste stigning synes at være sket i 1870'erne. Der er egentlig en forbavsende overensstemmelse mellem dette eksempel og de regionale tal som fremførtes af Koefoed³¹. Ifølge Pedersen spillede naturallønnen i den første tid efter 1850 endnu en stor rolle, mens pengelønnen var lille. Tyendet fik udover kost og logi også beklædningsgenstande, undertiden fourage eller græsning til et får. Kost og logi beholdtes ganske vist hele perioden, men den stærke stigning i pengelønnen synes til en vis grad modsvaret af en mindre naturalløn. Pengelønnen var mere elastisk end for nogen anden arbejdergruppe og nærmede sig en virkelig fri markedspris. Nedsættelse af lønnen kunne dog næppe ske til hver skiftedag, dvs. halvårligt, men kun ved et nyt fæstemåls indgåelse³².

Udgangspunktet for Jørgen Pedersens behandling af landarbejderlønnen er daglejjournaler fra fem sjællandske herregårde. Disse viser daglønnen og dens svingninger, men mere interessant er dog årsindkomsten, som afhænger af beskæftigelsens varighed. Ud fra en bearbejdelse af tidligere forskeres resultater nåede han til et arbejdsår på 330 dage. Den beregnede årsindtægt for sjællandske herregårdsarbejdere var derefter 238 kr. i 1859 og 446 kr. i 1890. Den væsentligste stigning synes her også at være sket i 1870'erne. Akkord, som efter tidligere forskeres opfattelse svarede til et tillæg i lønnen på 10 %, anså han ikke for at have spillet nogen væsentlig rolle for merfortjenesten og udelod den derfor af betragtningerne. Han antog derimod, at hustruens arbejde for fremmede havde været almindeligt hele perioden igennem. Men forskellige former for arbejder, hvadenten det var kort tids høstarbejde eller lang tids malkearbejde, gav højst forskellige årlige biindtægter. Dertil kunne komme, at indtægten fra have eller jordlod skulle beregnes. Landarbejdernes samlede årsindtægt nåede han således ikke frem til³³.

Jørgen Pedersens tal belyser forholdene for de faste daglejere på herregårdene, men ikke for dem der var forholdsvis løst knyttede til bøndergårdene, om hvilke han skrev, at det næppe kunne benægtes at det løse arbejde ikke kunne give sin mand tilnærmelsesvis så stor en fortjeneste. Den

30. V. Falbe-Hansen og M. Koefoed: Arbejdslønnen paa Landet i Danmark. Knud Dalgaard: Arbejderklassens økonomiske Kaar i Danmark de sidste 50 Aar (1926).

31. J. Pedersen s. 50 f. Falbe-Hansen og M. Koefoed s. 702.

32. J. Pedersen s. 51-54. Sigurd Jensen kommer i sin disputats: Fra Patriarkalisme til Pengeøkonomi (1950) s. 120 f. også ind på den vigende aflønning i naturalier.

33. J. Pedersen s. 54-61 og 110-116.

forudsætning, som tidligere forskere byggede på, når årsindtægten skulle udregnes, nemlig et arbejdsår på 300–330 dage kan nemlig næppe holde. Chr. R. Jansen har skrevet at landarbejderne især blev ramt af sæsonarbejdsløshed, men derudover var der i hele perioden 1850–1900 en almindelig skjult arbejdsløshed på landet, som medførte, at meget få daglejere kom op på 280–300 arbejdsdage om året³⁴.

Men vigtigst for landarbejderne selv var spørgsmålet om reallønnens højde og udvikling. Som udgangspunkt valgte Jørgen Pedersen Th. Sørensens oplysninger om landarbejdernes forbrug i jyske hedeamter, og suppleret med oplysninger af Falbe-Hansen i Stavnsbåndsløsningen, konstruerede han et budget, som måtte anses for typisk for landarbejderne (daglejerne). Da værdien af dette for 1872 med butikspriser lå omtrent 100 kr. over landarbejdernes indtægt, reducerede han udgifterne for flere varer. Kartoffler og skummetmælk sattes til 0 kr., byggryn, gule ærter, fedt, flæsk og tællelys til engros-priser, da landarbejderne i ældre tid så godt som aldrig købte landbrugsvarer til detailpriser. På dette noget usikre grundlag sammenlignedes løn- og priskurverne³⁵. Først i 1877 nåede lønnen op på budgettets værdi, og først fra 1880 øgedes afstanden mellem de to kurver i positiv retning. Jørgen Pedersen mente, at i fald dette budget var så skrabet, at det ikke kunne reduceres yderligere, måtte der findes ukendte biindtægter, da daglejerne dog både havde levet og formeret sig³⁶. Budgettet kunne naturligvis reduceres yderligere, da udgangspunktet hos Sørensen ikke var de ringest stillede markarbejdere men gennemsnittets. Det synes i øvrigt vanskeligt at fastlægge en grænse, hvorfra budgettet ikke kan reduceres yderligere. Desuden kan man nok tilføje, at forholdene næsten a priori kan siges at have været bedre end for de selvforsørgende.

Til nærmere belysning af reallønnen kan man se på størrelsen af fødevareposten i budgettet. Jo mindre indkomst, des større rolle spiller de helt elementære nødvendigheder, dvs. især fødevarerne. Sv. Aa. Hansen har opstillet budgetter for forskellige indkomstgrupper hos arbejderne. Dette viste, at der i perioden skete et fald i fødens andel af totaludgiften for alle grupper, men faldet var mindst for den laveste gruppe, landarbejderne, hvor næringsmidlernes andel af det samlede forbrug faldt fra ca. 80 % i 1872 til ca. 70 % omkring 1890. I samtidens udenlandske undersøgelser blev en andel på over 60 % anset for at være tegn på meget trykkede kår³⁷. Falbe-Hansen skrev om forholdene i 1889:³⁸ »*Set for sig alene* er landarbejdernes Stilling, om end den som Regel er bedre end i ældre Tid, dog meget daarlig. Hvad en Land-

34. Gengivet efter Sv. Aa. Hansen I s. 258.

35. J. Pedersen s. 189–203.

36. J. Pedersen bilag V fig. 5 og s. 215.

37. Sv. Aa. Hansen I s. 260 ff.

38. Falbe-Hansen 1889 s. 149 f.

arbejder i Nutiden kan fortjene ved sit Arbejde, er, selv naar han har stadig Beskjæftigelse, saa lidt, at det kun strækker til det allernødvendigste. Det er foran anført, hvilke Mængder af de vigtigste Fødemidler en Landarbejder-Familie sædvanligvis forbruger. Angivelserne ere sammendragne efter Landarbejdernes egne Opgivelser af, hvad de har forbrugt, og det maa vel altsaa antages, at en Familie kan leve deraf. Om det ogsaa er nok til at opføde en kraftig Slægt, derom tør Forf. ikke udtale nogen Mening; men det er i al Fald klart, at det er en fattig og tarvelig Kost ...«

Daglejernes realindkomst, forstået som kvotienten mellem budgetværdien og den beregnede pengeindtægt, lå efter Jørgen Pedersens resultater i hele perioden over arbejdsmændenes i små købstæder og nåede i 1885 endda op over og fulgte svendenes niveau. Før 1868 havde disse landarbejders realindkomst nærmest haft en faldende tendens, men derpå kom en stærkere stigning for dem end for nogen anden gruppe af undersøgte arbejderlønninger indtil 1885, hvorefter stigningen blev svagere for dem end for de faglærte. Indtil 1880 synes denne udvikling især at skyldes stigningen i lønnen, da arbejdskraften var så efterspurgt, derefter faldet i priserne³⁹.

Der synes ikke at være foretaget større undersøgelser af tyendets kost i denne periode. Tyende og daglejere på husbondens kost fik samme kost som bondens familie. Folkene fik i hvert fald om sommeren fem måltider daglig. Om morgenen var det en varm frokost, kaldet davre. Derefter mellemmad, der bestod af brød med smør eller fedt. Middagsmaden bestod af to retter kraftig mad, mest mælkemad og flæsk. Om eftermiddagen var der atter mellemmad og om aftenen nadver, der sædvanligvis bestod af varm mad, ofte grød eller flæsk. Falbe-Hansen der oplyser dette, kan også meddele mere specificerede spisesedler fra bøndergårde i forskellige egne af landet. Han mente, at det så ud til at kosten var noget bedre på bøndergårdene end på herregårdene⁴⁰. Husholdningsregnskaber for nogle herregårde i 1860'erne og 1876, viste dog at tyendet også der fik en rigelig kost af animalske og vegetabiliske stoffer⁴¹. Dog synes der at have været regionale forskelle, så det er vanskeligt at sige noget generelt om ernæringen. Dette har vel også været tilfældet for daglejerne på egen kost, selv på deres ringe niveau.

Som nævnt gik størstedelen af landarbejdernes indtægt til mad. Dog var den tit uhyre tarvelig. Vor viden bygger her i høj grad på Th. Sørensens undersøgelser af forholdene i jyske hedeamter. Tørkosten var i reglen rugbrød med fedt eller smør, og kun manden fik af hensyn til opretholdelsen af hans arbejdskraft pålæg på brødet⁴². Men der var betydelige forskelle i kosten mellem de jordbrugende og jordløse arbejdere. Hos den førstnævnte

39. J. Pedersen bilag V fig. 4 og 5.

40. Falbe-Hansen 1889 s. 131-134.

41. Siggaard s. 8 ff.

42. Dalgaard s. 189.

gruppe lignede forbruget og levemåden gårdmændenes, når man undtog de dyrere artikler⁴³. I den modsatte ende var de jordløse familier, hvor manden fik kosten hos husbonden. Her var forholdene særlig dårlige, idet hans kost ofte androg mindst en trediedel af hele familiens indtægt og pengelønnen derved blev ganske utilstrækkelig til at sikre hustruen og børnene en forsvarelig ernæring. Disse dårligst stillede landarbejderes kost skildres på følgende måde i 1880. De jordløse købte kun lidt mælk, men fik den dog i nogle tilfælde som gave. Forbruget af smør var stærkt indskrænket eller for en stor del erstattet af fedt. Der brugtes mindre flæsk og ost, og luksusartikler som æg og fløde var naturligvis forsvundet. Derimod var forbruget af mel og gryn hos nogle familier stærkt øget, idet vandmad måtte erstatte mælke-
mad, hos andre stærkt formindsket, idet tørkost her blev overvejende. Der sparede på kaffe og sukker, ja selv på kaffeerstatningen cikorie, hvorimod brød brugtes i lige så stort eller større omfang end hos de jordbrugende landarbejdere⁴⁴. Ved vurderingen må det bemærkes, at Sørensen ikke havde valgt særlig grelle eksempler, men netop det gennemsnitlige.

I landdistrikterne lå lejeudgiften i denne periode ret fast på omkring 30 kr. årligt, svarende til gennemsnitligt 7 % af jordløse arbejderes totaludgift⁴⁵. Landarbejderboligerne bestod i de fleste tilfælde af 2 værelser med køkken, men meget almindeligt dog kun af 1 værelse med køkken. Huset var ofte gamle og skrøbelige, så de kun dårligt kunne skærme beboerne mod regn og blæst. Stuerne var lave, hyppigst med bjælkeloft og i reglen med lergulv. De ny boliger var vel undertiden noget bedre, men tit var der anvendt dårlige materialer eller huset var lagt på fugtig grund. Efter arbejderkommissionen af 1875's opfattelse boede landarbejderne endog slettere end et par menneskealdre tidligere. Årsagen synes delvis at have været den, at huse, som oprindelig kun var beregnet på en familie, i spekulationsøjemed var udstykket til flere familier. Efter Th. Sørensens beskrivelse bestod møblementet omkring 1880 i reglen kun af en seng, et bord, en bæk, et par træstole, en dragkiste eller et klædeskab og et primitivt ur. Genstandene var tarvelige, kun sengen var udstyret med lidt luksus⁴⁶.

Udgifterne til beklædning hørte til den mest elastiske del af landarbejdernes forbrug. Tøjet blev ikke købt. Hustruens husflid betød en del, tjenestebørnene, dvs. landarbejdernes ukonfirmerede børn, der tjente hos gårdmænd, fik til tider klæder som betaling, og familier, der holdt får, kunne anvende ulden til tøj. Ellers var det ikke ualmindeligt, at brugt tøj blev købt og syet om. Uden at kende til luksus skulle gårdmænd i fattige hedeegne gå klædt som de jordløse mænd på stedet. En sådan ensartethed i tøjet har dog næppe

43. Jvf. Johannsen s. 189.

44. Sørensen 1881 s. 110 f.

45. J. Pedersen s. 199.

46. Sørensen 1881 s. 103 f. Dalgaard s. 190 f.

eksisteret i rigere egne. Ud over den almindelige arbejdsdragt besad landarbejderen som oftest en søndagsdragt⁴⁷.

I fremhævelsen af landarbejdernes slette kår, jævnfør citatet fra Falbe-Hansen ovenfor, stemte samtidens udtalelser i sjælden grad overens. Socialstatistikerne interesserede sig da også for, hvilke følger den tarvelige leve-måde havde for den fysiske udvikling og dødeligheden. En kommission, der var nedsat til undersøgelse af skolehygiejnen, konstaterede således i 1883-84, at der i 11-14 års alderen var karakteristiske forskelle imellem gårdmands- og husmandsbørns vægt, for sønnerne fra 1,5 til 2,5 kg og for døtrene fra 0,7 til 1,5 kg, og højdeforskellen lå for begge køn omkring 1 tomme (2,6 cm). Der-til kom at sygdomsprocenten afgjort var større for husmandsbørn end for gårdmandsbørn både på Øerne og i Jylland⁴⁸. Ud fra den betragtning, at børnedødeligheden afgav den fineste målestok for de fleste sundhedsfarlige momenter, idet voksne ikke reagerede nær så stærkt over for forskelle i ernæring, bolig, beklædning og hudpleje, havde Th. Sørensen på samme tid i en makroundersøgelse undersøgt børnedødeligheden for tiden 1820-79. Disse dødsfald havde han inddelt i tre velstandsgrupper, men ladet uægte børn danne en særskilt gruppe. Her viste det sig, at gradueringen i dødelighed efter velstandstrin kun var klar for tiden før 1850. For tiden efter 1850 havde middelklasse og underklasse samme dødelighed, et resultat, der ikke svarede til Rubins og Westergaards opfattelse af forholdene i fynske landdistrikter⁴⁹. Den sociale klassificering synes dog ikke at være så stringent, at resultatet kan tillægges afgørende vægt.

Det har været den almindelige opfattelse, at husmændenes, dvs. også landarbejdernes, børn sad på skolebænk med gårdmændenes børn, så begge fik del i den undervisning, som 1814 loven skulle sikre alle børn. Gunhild Nissens disputats om forholdet mellem den offentlige skole og befolkningen på landet viste for nogle år siden i nogle koordinerede undersøgelser på mikroplanet et andet billede. Tjenestebørnene blev af deres forældre sendt ud at tjene i hvert fald fra 9-10 års alderen. Landbruget havde stærkt brug for denne arbejdskraft og benyttede derfor ikke kun de lovlige, men også de ulovlige forsømmelser, som man skulle betale mult for, til at holde på den⁵⁰. Et eksempel fra Krøjerup distrikt i Holbæk amt viser, at i tiden 1880-85 havde gårdmandens egne børn 6 % ulovlige forsømmelser og 1895-1900 (efter at nye regler for forsømmelser var indført 1889) kun 2,3 %, mens børn i tjeneste hos gårdmænd i de samme perioder havde 16,3 og 12,1 % ulovlige forsømmelser. I øvrigt synes gårdmændene i skolekommissionen i egen interesse systematisk eller fra tilfælde til tilfælde at have sørget for at fritage

47. Sørensen 1881 s. 113 ff. Dalgaard s. 191.

48. Falbe-Hansen og Scharling s. 595-598. Dybdahl s. 267 f.

49. Sørensen 1883 s. 9, 16-19 og 70-86. Rubin og Westergaard s. 82.

50. Nørregård 1950 s. 151. Dybdahl s. 43. Nissen s. 218-220 og 337.

tjenestedrengene for skolegang eller at fastsætte at et vist antal af deres ulovlige forsømmelser skulle være mulktfri⁵¹.

Efter at være blevet konfirmeret fæstede landarbejdernes børn sig bort som tyende for et halvt eller helt år ad gangen. Gårdmandsbørn kunne derimod tit blive hjemme og udførte så tyendets funktioner dér. Kaj Habekost konstaterer i sin undersøgelse af den sociale mobilitet i Langelands søndre herred omkring midten af det 19. århundrede, at når karle og piger fik mulighed for at gifte sig, ophørte som regel samtidig deres faste tjeneste og de gled over i daglejergruppen. Daglejerne synes at have giftet sig tidligere end andre grupper i agrarsamfundet, sikkert fordi oprettelsen af ny små husmandssteder gjorde det muligt at stifte hjem, men de yngste daglejere måtte dog i den første tid bo som indsiddere hos andre⁵².

Indenrigsministeriets store undersøgelse i 1872 søgte også at klarlægge, hvor store chancer, landarbejdere havde for at blive selvstændige. I Østjylland og på Øerne ansloges chancen til 5–25 0/0, men i Vest- og Nordjylland til 50–75 0/0. Disse skøn svarer ret godt til, at bevægelsen med udstykning af jord til husmandsbrug under 1 td. htk. på Fyn, i Østjylland og på Lolland-Falster gik i stå fra og med 1873, mens der stadig var en betydelig tilgang af sådanne brug indtil 1885 på Sjælland, i Nordjylland og især i Vestjylland. I det sidstnævnte område med dets hedeopdyrkning fortsatte den endda efter 1885⁵³.

Det mere generelle spørgsmål om social mobilitet på landet er belyst gennem Habekosts undersøgelse. Det dominerende træk var social stabilitet. Det lykkedes kun for 4 0/0 af sønnerne og 9 0/0 af døtrene født i samfundsgrupper, der var socialt ringere stillet end gårdmandsgruppen at nå op over deres eget samfundslag. Mellem de socialt ringere stillede grupper som husmænd, indsiddere, tjenestekarle, søfolk var der en større bevægelighed og størst for døtrenes vedkommende. Mellem 40 og 50 0/0 af husmands- og indsiddersønerne blev således daglejere. Udvekslingen mellem disse grupper tyder i øvrigt på en ret ringe social afstand imellem dem. Her er det dog en mangel, som Habekost også erkender, at der ikke er skelnet mellem husmænd med jordbrug og egentlige landarbejdere. Ekspansionen i husenes antal muliggjorde også, at en stor del af husmandssønnerne kunne blive i denne gruppe og en stor del indsiddersøner kunne blive husmænd, hvad der dog næppe var nogen reel mobilitet, da det var en vækst i antallet af de mindste huse på under 2 skp. htk⁵⁴. Den egentlige ejendomsstruktur, antallet af gårde, lå derimod fast, og hvis de »overflødige« gårdmandsbørn ikke ved at flytte fra egnen formåede at opretholde deres forældres status, fandt de også deres plads i

51. Nissen s. 303 og 337.

52. Habekost s. 61–68.

53. Skrubbeltrang 1952 s. 166 og Hvidt s. 255.

54. Habekost s. 37–49.

husmandsgruppen, både set i relation til erhverv og til boligform. Halvdelen af de overflødige gårdmandssønner i Habekosts undersøgelse blev således daglejere og husmænd, som næppe havde noget synderlig jord⁵⁵. Landarbejdergruppen fik på den måde en ekstra tilvækst.

Rubins og Westergaards undersøgelse af dødelighedsforholdene i fynske landdistrikter 1885-86 gav et indtryk af, hvordan mange landarbejdere endte deres liv. De konstaterede den samme dødelighed for alle jordbrugergrupper i den produktive alder, men en forskel mellem de besiddende og ikke-besiddende i de første år og i »oldingealderen«. Husfolk uden jord havde en større dødelighed efter 65 års alderen end normalt (beregnet), og for mændene uanset om de var i virksomhed eller på aftægt. Fyn sagdes i social henseende at være bedre stillet end den øvrige del af landet, men deres konklusion var alligevel, at de økonomiske forhold for underklassen dér ikke gjorde det muligt for den at opnå en uafhængig aldersordning, dvs. en aftægt. Det lykkedes for 23,8 % af husmændene med jord, men kun for 6,4 % af de jordløse! De jordløse og ligestillede holdt derfor fast ved deres arbejde så længe som muligt, for når de ikke kunne klare sig selv længere, ville de i reglen være henvist til fattiggården, og over en fjerdedel af husfolkene uden jord syntes at ende under fattigvæsenet⁵⁶.

Nok erkendtes landarbejdernes slette kår i samtiden, men den almindeligt udtalte liberalistiske opfattelse var, at de fattige samfundslag skulle klare sig selv eller forbedre deres stilling ved »selvhjælp«. Et konkurrenceskrift om syge- og aldersforsørgelseskasser fra 1867 benyttede således et citat fra Ricardo som motto: »Den bedste understøttelse, man kan give den trængende, er at lære ham at hjælpe sig selv«. Forfatteren mente nok, at en løsning på de slette kår kunne fremkomme hvis arbejderen viste større sparsommelighed, købte billigere varer, som ikke var belagt med importtold og gennem konsumforeninger, samt arbejdede mere, f. eks. 7 dage i stedet for kun 6 dage om ugen, som helligdagsordningen påbød. Indgreb i pris- og lønmekanismen fra statens side eller ved strejker ville derimod kun være til skade for arbejderen selv⁵⁷. Selvhjælpen modereredes senere til »hjælp til selvhjælp«, hvorved der faktisk skete et brud på det selvansvarligheds princip, som liberalismen lagde så stor vægt på, og fra 1870'erne var Manchesterlæren på retur i den socialpolitiske opfattelse. Selvhjælpen skulle ske i fællesskab, og mange bedrestillede medvirkede til at etablere såkaldte »arbejderforeninger« på landet. Disse foreninger var i 1860'erne og 1870'erne især brugsforeninger og sygekasser. Deres betydning lå dog ifølge Georg Nørregård, der har skildret de tidlige organisationsforsøg blandt landarbejderne, nok så meget i, at de væn-

55. Habekost s. 30-36.

56. Rubin og Westergaard s. 76-102.

57. Burmeister motto og s. 138.

58. Nørregård 1931 s. 60 ff. og 79 ff.

nede husmænd og arbejdere til at danne foreninger, til foreningsteknik, sammenhold og samvirke⁵⁸. Foreninger med det særlige formål at få lønnen sat op var inspirerede af socialismen, men denne bevægelse viste sig gennem adskillige år næsten ude af stand til at vinde landarbejderne. Af større ikke-socialistiske landarbejderorganisationer kom der i stedet i 1870'erne jernstøber P. F. Lundes Almindelig dansk Velfærdsforening og i 1880'erne Fernando Linderbergs Dansk Arbejderforbund, senere Dansk Landarbejderforbund, der hver kunne mønstre et par tusind medlemmer. Fra slutningen af 1880'erne gik socialdemokratiet dog også frem på landet, og en del af Linderbergs forening gled over i dette. Alle disse foreninger udrettede dog kun lidet i forhold til anstrengelserne. Man nåede i 1880' og 1890'erne nok til at fremkalde lønforhøjelser hist og her, men afvandringen fra landdistrikterne betød dog mest for denne udvikling, og heller ikke den sikkerhed i tilfælde af alderdom og sygdom, som arbejderne ved statens indgriben havde fået omkring 1900, kunne være vundet ved de private hjælpeforeninger alene⁵⁹.

På landets politiske ledelse havde landarbejderne kun ringe indflydelse. Ved valg af sogneråd og amtsråd gjaldt loven af 1855. Den større halvdel af sognerådet valgtes af den højest beskattede femtedel af skatteyderne, resten af alle skatteydere, hvorved gårdmændene var sikret hovedindflydelsen. Til amtsrådet valgtes den mindre halvdel af så mange højestbeskattede mænd i amtet, som dette havde kommuner og resten af repræsentanter for sognerådene, en for hvert⁶⁰. For så vidt daglejerne betalte skat kunne de få en vis indflydelse på repræsentationen i disse organer, både ved valgret og valgbarhed. Tyendet var derimod hverken valgberettiget eller valgbart til sogneråd, amtsråd eller rigsdag. Til folketinget var der nok lige og almindelig valgret for enhver mand, der havde egen husstand og var fyldt 30 år, men med den væsentlige klausul, at han ikke måtte få eller have fået understøttelse fra fattigvæsenet, som ikke var eftergivet eller tilbagebetalt⁶¹. Hjælp fra fattigvæsenet har nok været nødvendig for mange landarbejdere og ved sin brændemærkning af dem som andenklassens borgere hindret dem i at få denne ret. Man har beregnet, at omkring 1870 havde kun 73 % af landets mandlige befolkning over 30 år valgret, men efter at denne klausuls betydning var blevet svækket gennem 1890'ernes sociale lovgivning var den tilsvarende procent i 1901 på 85,8⁶². Hvor meget landarbejdere, der havde valgretten, var udsat for pression fra deres arbejdsgivere, vides ikke. Landarbejderne havde ikke egne repræsentanter på tinge, men socialismens opståen fik rigsdagen til at beskæftige sig meget med landarbejderspørgsmålet.

59. Nørregård s. 81 ff., 109 ff., 136 ff., 168 og 187.

60. Nørregård 1950 s. 156.

61. Dybdahl s. 76.

62. Winding s. 81 f. Hvor meget landarbejdere, der havde valgretten, var udsat for politisk pression fra deres arbejdsgivere, vides ikke.

Der lå for Venstre et uhyggeligt perspektiv i, at det ville miste sin position som det store menigmandsparti, hvis det skulle lykkes Socialdemokratiet at erobre arbejderklassen på landet. Venstremænd forkyndte derfor ved enhver lejlighed, at gårdmands- og husmandsklasserne havde fælles interesser. De socialpolitiske drøftelser på rigsdagen havde dog på grund af den forfatningspolitiske strid indtil 1890 mere interesse ved deres ideer end de resultater, der kom ud af dem. Først da de Moderate gik ind i en forhandlingspolitik om reformlove for at skabe et forlig med Højre, kom der et konkret resultat som loven om alderdomsunderstøttelse 1891. Denne sikrede enhver forsørgelsesberettiget ret til offentlig understøttelse uden fattighjælpsvirkning, når vedkommende var 60 år og ikke de sidste ti år havde modtaget fattighjælp⁶³. Statshusmandsloven af 1899 var derimod ikke nogen social lov, men må betegnes som en agrarisk lov gennemført i enighed af Venstre og Højre for at fastholde landbrugets arbejdskraft. For at modvirke landarbejdernes flugt til Amerika og byerne tilbød staten dem billige lån til køb af husmandsteder med 3 1/2–5 td. land, på hvilken en selvstændig virksomhed ikke skulle kunne etableres. Næsten alle (90 %) af de første fem års købere var da også nødt til at arbejde for andre som daglejere⁶⁴. Den politiske indflydelse, som landarbejderne udøvede, var således på grund af socialistskrækken og ikke mindst fordi landarbejderne var landbrugets meget nødvendige arbejdskraft.

Det vil af de foregående sider være fremgået, at landarbejdernes levestandard og sociale status var lav. Der synes dog ikke at være enighed blandt forskerne om, hvilken klasseforskel der var mellem landarbejderne i underklassen og gårdmændene i middelklassen (eller småborgerskab i marxistisk terminologi). Hans Chr. Johansen mente i sin skildring af tiden 1864–1901, at man ganske vist ud fra almindelige betragtninger om mobiliteten måtte antage, at gårdmændenes levestandard havde ligget noget over landarbejdernes, men at forskellen i visse år ikke havde været ret stor, og at det i de dårligste år mere var den sociale status, der var knyttet til gårdbesiddelsen, der skilte de to grupper på landet⁶⁵. Georg Nørregård konstaterede derimod, at der i 1870'erne var en dybtgående forskel i økonomisk henseende, en ligestilling i oplysning, men ikke i moral, og endelig en væsentlig forskel i politisk oplysning. Mellem de husmænd, der havde så lidt jord, at de ikke kunne leve af den, og gårdmændene kom den mest typiske klasseforskel til udtryk, og denne forskel havde aldrig været så stor som i årene omkring 1870⁶⁶. Han havde dog tidligere skrevet, at den største forskel var i 1880'erne⁶⁷. Vagn

63. Jensen 1931 s. 32 ff.

64. Jensen 1927 passim. Christiansen s. 17.

65. Busck, Christensen og Jepsen s. 54 ff. Johansen s. 189.

66. Nørregård 1950 passim.

67. Nørregård 1930 s. 106.

Dybdahl hævdede derimod i Politikens Danmarkshistorie, at gårdmænd og husmænd endnu omkring 1870 var inde i et fællesskab, selv om det var tydeligt, hvem der var den ledende. Efter hans opfattelse blev klasseskellet stadig skarpere i årene frem mod 1890'erne. Der kom en periode, hvor gårdmandsklassen gik frem kulturelt og økonomisk, mens husmændene i nogen grad stod uden for udviklingen⁶⁸. Klasseforskel var der utvivlsomt mellem gårdmænd og landarbejdere i sidste halvdel af det 19. århundrede, men hvornår den var størst får stå hen.

III

For at komme ud over vor nuværende usammenhængende viden om landarbejdernes kår vil det være nødvendigt, at man beskæftiger sig mere indgående med de metodiske problemer der er forbundet med at gøre vor viden mere kohærent.

I alle undersøgelser og fremstillinger af landarbejdernes kår har bestemmelsen af landarbejderne som gruppe været et væsentligt problem. Samtidens statistik, som interesserede sig for andre forhold på tværs af de sociale, og manglen på andet kildemateriale, som kan belyse dette med sikkerhed, forhindrer, at man i dag præcist kan udpege, hvilke familier, der i større eller mindre grad fik deres indkomst ved arbejde for landbrugets arbejdsgivere, samt gøre op, hvor mange disse familier var. Da landarbejdernes kår imidlertid ikke bør betragtes isolerede, men i sammenhæng med dem, der fandtes i agrarsamfundet i øvrigt, når man nok til det bedste resultat, om man ikke foretager en bred specialiseret opdeling af samfundets forskellige grupper, men som udgangspunkt nøjes med en simpel tvedeling af samfundet i gårdmænd og ikke-gårdmænd⁶⁹. Der gik et tydeligt skel mellem disse to grupperinger, hvorimod der, når der bortses fra nogle ganske få familier med højere social status kun var ringe social afstand mellem husmænd, indsiddere, håndværkere, daglejere o. l. i ikke-gårdmandsgruppen. Der fandtes i hvert fald de fleste potentielle landarbejdere, både som tjenestebørn, tyende og som arbejdsmænd. Fra en sådan enkel opdeling kan man så gå til en mere detaljeret undersøgelse af ikke-gårdmandsgruppens forskellige bestanddele.

For at kunne overkomme en grundig undersøgelse af landarbejdernes kår synes man at være nødt til at vælge mellem storstilede undersøgelser af et enkelt aspekt og undersøgelser på mikroplanet af flere aspekter. Det er ovenfor blevet kritiseret, at vor hidtidige viden om landarbejdernes kår i sidste halvdel af det 19. århundrede er så sporadisk og usammenhængende. Vi kender lidt til nogle kår for visse landarbejdere i et bestemt område på et bestemt tidspunkt og lidt til nogle andre landarbejdere i et andet område til et andet tidspunkt osv. Sættes en sådan brudstykkeagtig viden sammen til et

68. Dybdahl s. 43.

69. Betragtninger om den dikotomiske opdeling hos Habekost s. 26 fn. og 44 f.

helhedsbillede, – sådan som det også er gjort her i skildringen af vor aktuelle viden, kan man ikke regne med at det bliver noget sandt billede, ja det må vel formodes, at det bliver et temmelig fordrejet billede. Man må derfor foretrække at undersøge landarbejdernes kår på mikroplanet, f. eks. inden for et sogn for at skabe et kohærent billede af landarbejdernes tilværelse i en kortere eller længere årrække. Koordineres flere sådanne undersøgelser på mikroplanet i forskellige dele af landet, idet man dog tager skyldigt hensyn til muligheden for at fremskaffe anvendeligt kildemateriale, skulle man efterhånden få en mere almengyldig viden om landarbejdernes kår⁷⁰.

Som grundlag for en undersøgelse af disse kår vil det lønne sig at tage endnu et moment op til nærmere overvejelse, nemlig begrebet *fattigdom*. Det er utvivlsomt, at landarbejdernes kår dengang var særdeles fattige, også set med samtidens øjne. Der har været ført en livlig debat om, hvordan man skal definere fattigdom. Nogle har fastlagt fattigdom som følelsen af at have det dårligere end andre, hvad der nok kan være svært at anvende i en historisk undersøgelse. Mere anvendelig er den svenske historiker Olle Lundsjö's definition af fattigdom som manglende evne til at betale skat. Disse definitioner bygger i øvrigt på, hvad samtiden mente var fattigt. I modsætning til det førstnævnte relative syn står et absolut, der bygger på ernæringsfysiologien. Den engelske sociolog Seebohm Rowntree, der var en tidlig repræsentant for denne opfattelse, fandt frem til en såkaldt fattigdomsline, som svarede til det beløb, der var nødvendigt for at sikre en families fysiske effektivitet ved en rationel anvendelse af pengene. Den væsentligste del af beløbet gik til føden, men derudover brugtes også en del på tøj o. l., hvis betydning for den fysiske effektivitet ikke var ganske klar. Definitionen var næppe ganske stringent på dette punkt. Familier, hvis indkomst ikke var tilstrækkelig til at sikre denne minimumsstandard, sagdes at befinde sig i primær fattigdom⁷¹.

En anden side af Rowntrees model har ikke vakt samme opmærksomhed, nemlig at fattigdommen her betragtedes som et dynamisk og ikke et statistisk fænomen⁷². Anvendt på landarbejderen skulle denne model forstås således, at arbejderen som barn ville være udsat for større fattigdom end senere som tjenestedreng, karl og som daglejer eller arbejdsmand. Hans levestandard ville så igen synke, når han som gammel arbejder ikke var i stand til at forsørge sig selv. For hans hustru så denne fattigdomscyklus noget anderledes ud med et ekstra lavpunkt efter ægteskabs indgåelse, når der kom børn, hvis munde først skulle mættes. Denne situation ville først ændre sig, når børnene kom

70. Denne idé fremføres hos E. Helmer Pedersen s. 18.

71. Lundsjö s. 21–26 og 39.

72. Rowntree s. 137 f.

ud at tjene. En sådan fattigdomscyklus kan tænkes at eksistere både omkring fattigdomslinjen og på et højere niveau. Væsentligt i denne model er, at det ikke hele tiden var de samme familier, der befandt sig i stor fattigdom, samt at forholdene for familiens forskellige medlemmer ikke var ens. Landarbejderen som forsørger kan have fået en tilstrækkelig kost, beklædning osv., mens hustruens, børnenes og eventuelle gamles elementære behov ikke er blevet dækket. Fattigdommen ramte sådanne marginalgrupper særlig hårdt. Til de langsigtede ændringer i familiens kår, præget af faktorer som indkomstens størrelse og familiens forøgelse, kan der naturligvis også være kommet mere kortvarige ændringer som følge af depressions- og arbejdsløshedsår, misvækst og sygdom.

Efter disse overvejelser af metodisk art vil jeg pege på nogle kildegrupper, der ville kunne anvendes ved undersøgelser af landarbejdernes kår på mikroplanet. Sognet ville som nævnt være et undersøgelsesområde af passende størrelse, måske også et par sogne, der grænsede op til hinanden, og hvor forholdene var ret ensartede. Man fristes derfor til at tage sit udgangspunkt i de gamle landkommuners arkiver, der netop tit dækker sognets størrelse. Skønt kommunerne ikke som de statslige embeder på lokalt plan er afleveringspligtige til landsarkiverne, har de dog i mange tilfælde afleveret deres arkivalier dertil. Hidtil har kun Landsarkivet for Fyn udgivet arkivregistraturer over sådanne arkiver, men også de andre landsarkiver rummer værdifulde landkommunale arkiver fra slutningen af det 19. århundrede, hvad der er væsentligt, da undersøgelserne på mikroplanet i forskellige landsdele skal kunne kombineres.

Som eksempel på et landkommunalt arkivs muligheder skal her fremdrages Vindinge kommunale arkiv. Vindinge kommune ved Nyborg voksede fra 1272 indbyggere i 1850 til 1343 i 1890, hvad der er et overskueligt omfang, så man kan udnytte den fordel, der også ligger i anvendelsen af mikroplanet nemlig at kunne følge enkelte landarbejderfamiliers skæbne, hvis noget overraskende skulle dukke op. Udgangspunktet for undersøgelsen må derfor være en fortegnelse over kommunens beboere i det pågældende tidsrum bygget på folketællingerne. Også tællingernes erhvervsopgivelser må man medtage, så mangelfulde de end kan være, for på den måde at identificere nogle af landarbejderne.

Går man derefter til registraturen over Vindinge kommunale arkiv, finder man en mængde arkivalier, der vil kunne belyse kommunens sociale struktur. Der er således specifikation af ligning til kommuneafgifter fra begyndelsen af 1870'erne, ligning til statslig indkomstskat i 1870, og senere, fra 1895-96, foreligger der oplysninger om de ansatte portioner til formue og lejligheds-skat samt ejendommenes værdi. Regnskaberne vil vise, om skatterne er blevet betalt. Dette materiale vil ikke kun kunne bruges til gradueringen inden for de beskattedes rækker, men også ved udeladelserne pege på, hvem der i

dette samfund ikke ansås at have så meget overskud, når de elementære behov var dækket, så de kunne lignedes til skat. Hvordan forholdt det sig med landarbejderne i denne sammenhæng?

Men også andre facetter af den sociale struktur afspejler sig i de kommunale arkivalier. For 1871 og 1881 findes der en kreaturtælling og opgørelse over arealets benyttelse, mens hartkornets fordeling er kendt fra begyndelsen af 1890'erne. Oplysningerne om hartkornfordelingen kan i øvrigt for tiden forud suppleres med arkivalier i amtstuearkiverne og med retsbetjentarkivernes skøde- og panteprotokoller. Snekastningslisterne, som begynder i 1868, vil desuden år for år, lige som folketællingerne med fem års mellemrum, kunne belyse folkeholdet. Endelig skal der også nævnes en fortegnelse over personer, der drev frinæring 1881 og en fortegnelse over huse i 1901.

En betydelig del af de kommunale arkivalier belyser i øvrigt forholdene for dem, der ikke klarede sig fri af fattigvæsenet og det var sandsynligvis ofte landarbejdere, der gled fra næstsidste til sidste trin på den sociale rangstige. Vindinge kommunale arkiv indeholder fra grænsen mellem disse lag dokumenter om indsamling til småkårsfolk 1872–81 og en fortegnelse over plejebørn 1884–1909. For selve fattigvæsenet er der ikke kun forhandlingsprotokoller for hele det 19. århundrede, men en fattigplan for 1887, oversigter for fattigudgifterne 1886–95 og indberetninger om fattighuse 1875–1909, for nu at nævne nogle af de mest lovende arkivalier. De fattiges sørgelige endeligt fremgår af en auktionsprotokol over afdøde almissemembers efterladenskaber 1804–61⁷³.

Når der er blevet nævnt så mange detaljer fra et landkommunalt arkiv, – og der kunne gives endnu flere –, er det ikke kun for at pege på et konkret udgangspunkt for en undersøgelse af landarbejdernes kår på mikroplanet, men også fordi kommunale arkivalier hidtil sjældent har været anvendt til andet end lokalhistorie for dens egen skyld. Mange andre arkivfonds vil dog også rumme materiale til belysning af emnet, og i det følgende skal de omtales, om end ikke så detaljeret som for det landkommunale arkiv.

For en væsentlig del afhang landarbejdernes levestandard af deres beskæftigelses- og lønforhold⁷⁴. I godsregioner vil man nok kunne bruge godsernes arbejds- og daglejejournaler, såvel som deres hovedregnskaber med regnskabsbilag til at belyse både arbejdets art, arbejdets længde, antallet af anvendte landarbejdere, deres navne samt deres dagløn⁷⁵. Muligvis kan man få en ide om forholdene på almindelige bøndergårde ved at benytte realkreditinstitutionernes vurderingsrapporter, hvor der også findes oplysninger om gårde-

73. Vindinge kommunale arkiv 1803–1970. (1975) s. 7, 16 f., 19 f, 23, 29, 33 ff, 37 f, 40, 46 og 49.

74. P. Thestrup s. 12 giver en oversigt over de faktorer, der efter international opfattelse udgør levestandarden.

75. Lotte Jansen s. 88 f og 100.

nes driftsudgifter, så som løn til karl, daglejer, piger og høsthjælp, hvis disse kan udspecificeres.⁷⁶ De kommunale arkivers ligningslister vil, hvad enten de pågældende landarbejdere tages med til ligning eller de ligger under minimumsgrænsen, give en betydningsfuld vurdering af deres indkomst. Ændringerne i beskæftigelsen fra år til år kan belyses af snekastningslisternes angivelse af folkeholdets størrelse, og dermed give et indtryk af arbejdsløsheden i det undersøgte sogn.

Reallønnen for et landsogns landarbejdere vil det nok være vanskeligt at finde frem til. Man må nok snarere holde sig til andre for levestandarden vigtige faktorer som ernæring og sundhed. Fødens sammensætning i landarbejderfamilier har sjældent sat sig spor i samtiden, men det er muligt at spore kostens følger for sundheden og opvæksten.

Hvis landarbejderfamilierne fik en mangelfuld eller forkert kost sammenlignet med mere velstillede grupper i samfundet, må dette fremgå af forskelle i den fysiske tilstand hos deres børn. For drengenes vedkommende er det muligt at undersøge sådanne forskelle ud fra udskrivningskredsens lægdsruller, idet der i disse anføres de værnepligtiges højde og mulige fysiske defekter eller sygdomme af alvorlig art⁷⁷. Analysen af disse oplysninger må være enkel som omtalt i begyndelsen af dette afsnit, ikke mindst fordi undersøgelsesmateriale på mikroplanet ikke er stort. Følgerne af forskellig kost vil muligvis også kunne ses i dødeligheden og dødsårsagerne i de forskellige sociale lag. I nogle landdistrikters kirkebøger er der i anmærkningen ud for dødsindførslen angivet dødsårsagen. Denne meddelelse skyldes en læges medvirken ved ligsynet, men da ligsynet på landet i sidste århundrede som regel udelukkende foregik ved ligsynsmænd, er materialet ikke stort⁷⁸. Men hvor sådanne oplysninger forekommer, kan man forsøge at relatere dem til mulige mangel-sygdomme. Også selve antallet af dødsfald kan ses i forhold til en social stratifikation. Som nævnt ramte fattigdom i landarbejderfamilierne især visse marginalgrupper, nemlig hustruen og de 0-5 årige børn samt illegitime børn i samme alder, hvis moder («ugift Fruentimmer») oftest var tyende, særlig hårdt. Analysen af dødeligheden i disse marginalgrupper må sammenstilles med den tilsvarende i gårdmandsfamilierne. Fluktuationerne i børnedødeligheden i de to klasser kan desuden ses i forhold til svingningerne i kornprisen. Dette synes rimeligt, da korn (rug) var et af de vigtigste fødemidler for landarbejderne. Som udtryk for rugprisen kan man bruge amtets kapitelstakst, da det væsentlige ikke er den nøjagtige kornpris i det sogn, der er valgt til undersøgelsesområde, men bare svingningerne i prisen. Prisen på denne vare var faldende i sidste halvdel af det 19. århundrede, men med store udsving. Efter

76. Chr. R. Jansen s. 163 f.

77. 3. Udskrivningskreds' arkiv ... s. 21-24.

78. Salmonsens Konversationsleksikon bd. XV artikel 'Ligsyn'. Af samme grund vil dødsattesterne i embedslægekriverne næppe være til stor hjælp.

voldsomme prisstigninger, f. eks. i 1855 og 1867, kan man vente en større dødelighed for marginalgrupperne og sikkert mest for de 0-1 årige børn af landarbejdere.

Også klæder og beboelsesforholdene udgjorde væsentlige dele af landarbejdernes levestandard. Til belysning af hvor meget tøj, – og for øvrigt også andet løsøre –, landarbejderne besad, vil man tit kunne bruge skifteprotokoller, sådan som Erna Lorenzen har gjort det for Århus-egnen før 1850. Hun fremførte, at tøjet spillede en større rolle og udgjorde en relativt større værdi i forhold til helheden i skifter efter folk i små kår end hos velstillede. Hos enligt stillede kvinder og dårligt stillede var gangklæderne og undertiden sengetøjet noget nær deres eneste formue⁷⁹. Et mere tilfældigt fremkommet materiale kan måske give enkelte glimt af det tøj, landarbejderne gik i. Det drejer sig om skildringen af liget ved det medico-legale ligsyn, som politimesteren og embedslægen foretog på stedet, når der forelå mistanke om, at døden skyldtes en forbrydelse eller en ulykke⁸⁰. Da mange ulykker på landet har ramt landarbejdere under arbejdet, vil man således få et indtryk af deres arbejdstøj.

Ved skildringen af landarbejdernes huse vil man nok med fordel kunne anvende branddirektoratsarkivernes forsikrings- og taksationsprotokoller. I taksationsprotokollerne gives der ved nyvurderingen en kort beskrivelse af husets størrelse og materiale samt inddeling i beboelse og andet. Da denne brandforsikring var frivillig og medlemskabet var betinget af, at bygningen var forsvarligt sikret mod brandskade, vil dette nok give en vis overvægt af de bedre huse⁸¹. Husenes størrelse vil kunne sammenholdes med husstandens størrelse og således give et billede af, hvor tæt familierne kunne være sammenstuede i husene sammenlignede med gårdene i sognet.

Til elementerne i levestandardsbegrebet hører også undervisningsmulighederne. I Vindinge kommunale arkiv findes der også materiale til belysning af dette aspekt f. eks. 1878, 1883-1933 dokumenter vedr. mulkt og forsømmelser samt forsømmelseslister 1867-1933⁸², mens man i konfirmationsvidnesbyrdenes udsagn om opførsel og kundskab måske kan se udbyttet af den mere eller mindre sparsomme undervisning.

Der ville kunne opregnes andre faktorer i levestandarden⁸³, hvoraf nogle som rekreation og fornøjelser kan være svære at kvantificere, mens andre som arbejdsforhold i det hele taget kan være vanskelige at skildre på grund af mangel på kildemateriale. I stedet vil jeg afslutte dette afsnit med spørgsmålet landarbejdernes sociale mobilitet. Når landboernes børn afsluttede sko-

79. Lorenzen s. 6.

80. Har forf. fundet eksempler på i Tønder amtsarkiv.

81. Linde s. 1-4.

82. Vindinge kommunale arkiv 1803-1970 s. 43.

83. P. Thestrup s. 12.

legangen med konfirmation drog de i mange tilfælde ud at tjene, forsynet med en skudsmålsbog. I landsarkiverne findes der efterhånden samlinger af sådanne bøger, som er udskilt fra forskellige arkivfonds i tidens løb. Er samlingen tilstrækkelig stor kan den bruges til en statistisk belysning af tyendets forhold, hvor vidt der var en ligelig fordeling af tyendet på landarbejder- og gårdmandsbørn, men også om der var forskellig lang tjenestetid for børn af forskellige sociale grupper, før de ophørte med at være tyende. Men i denne form falder spørgsmålet uden for en undersøgelse på mikroplanet. Skal en tilsvarende undersøgelse af tyendets sociale afstamning foretages på mikroplanet, må den bygge på kirkebøgernes til- og afgangslister⁸⁴ som er rimelig gode til belysning af tyendets vandringer samt tyendeprotokollerne, i hvilke forevisningen af skudsmålsbogen noteredes af sognefogeden, kombineret med en eftersporing af karlene og pigerne i forskellige sognes kirkebøger.

Undersøgelser af den sociale mobilitet hos landarbejderne kommer netop til at bygge på kirkebøgerne suppleret med folketællinger. På dette grundlag kan det påvises i hvor høj grad landarbejderne giftede sig inden for samme sociale lag samt intergenerationsmobiliteten fra far til søn. De jævnførelsesregistre som efter hensigten skulle korrelere kirkebøgernes oplysninger om samme person i de forskellige afdelinger, er ganske vist ubrugelige, men landsarkiverne har til gengæld i mange tilfælde ladet udarbejde udmærkede registre. Når landarbejdernes sociale mobilitet undersøges bør man nok ikke gøre den periode, der anvendes, for kort, da landarbejdernes nedadgående sociale mobilitet i alderdommen ellers ikke er belyst i tilstrækkelig høj grad. Til den specielle undersøgelse af i hvor høj grad landarbejderne endte deres liv på fattigvæsenet ville man naturligvis også kunne gå den omvendte vej og foretage en analyse af fattigvæsenets fortegnelser over lemmer for at konstatere deres oprindelige sociale status.

IV

Som afslutning på overvejelserne om metoder og kilder til den fremtidige udforskning af landarbejdernes kår vil jeg prøve at overveje, hvad resultatet kunne blive af en sådan undersøgelse. Der er næppe tvivl om, at en gennemgang af materialet i små koncentrerede områder på mikroplanet vil føre til nye resultater. Kilderne flyder så rigeligt i det 19. århundredes anden halvdel, så det må kunne lykkes at skabe en kohærent viden om disse forhold. Styret af metodiske overvejelser og med inddragelse af nye kilder vil man kunne afsløre stedets social-økonomiske struktur, så man ikke længere skal slås med folketællingernes og kirkebøgernes usikre betegnelser. På den måde vil man nok kunne komme et godt stykke videre med at finde dem, der var landarbejdere og dem, der på grund af deres sociale forhold var poten-

84. A. Thestrup viser i sin artikel i *Fortid og Nutid* »Kirkebøgernes til- og afgangslister«, hvilken anvendelighed disse har.

tielle landarbejdere. Denne sammenhængende viden om landarbejdernes kår vil dog nok ikke kunne skabes på samme måde som hidtil i historisk forskning af enkeltpersoner, men synes på grund af sit omfang, også når flere sådanne mikroundersøgelser skal følge de samme analysemetoder, at pege på et betydeligt holdarbejde.

Litteratur

Som forkortelse er der i noterne anvendt forfatterens navn. Hvor denne er opført med flere afhandlinger, angives desuden udgivelsesåret.

- Vilhelm Andersen: Det nittende Aarhundredes anden Halvdel. Illustreret dansk Litteraturhistorie ved Carl S. Petersen og Vilhelm Andersen. 4. Bind. (1925). Anhang til Rigsdagstidenden. Lovforslag. 5te Session 1853.
- Claus Bjørn: Jørgen la Cours arbejde i dansk landbrugs tjeneste. I Erhvervshistorisk Årbog 1968 s. 83-139.
- G. Boesen: Husmands- og Landarbejderspørgsmålet i Halvfemserne. I Sociale Studier i dansk Historie efter 1857 (1930). Under red. af P. Engelstoft og Hans Jensen. s. 149-167.
- Steen Busck, Jens Christensen og Asger Jepsen: Klassestrukturen i Danmark 1870-1920 med særligt henblik på en fremstilling af arbejderbevægelsens historie i dette tidsrum. Den jyske historiker 6 årg. 1973-74 nr. 3-4.
- Paril Burmeister: Om Syge- og Alderdomsforsørgelseskasser. 1867.
- Palle Ove Christiansen: Husmandsbevægelse og jordreform i Danmark. En etnologisk oversigt. 1975.
- Knud Dalgaard: Arbejderklassens økonomiske Kaar i Danmark de sidste 50 Aar. I Nationaløkonomisk Tidsskrift 1926 s. 105-216.
- Vagn Dybdahl: De nye klasser 1870-1913. Politikens Danmarkshistorie bd. 12. 1965.
- Holger Gad: Befolknings- og Arbejdskraftproblemer i Dansk Landbrug I. Befolkningsforskydninger i dansk landbrug i tiden fra 1787-1950. (1956).
- Karoline Graves: En Almuekvindes Liv. Udg. af Arthur Fang. 1927.
- Kaj Habekost: Social mobilitet i Langelands søndre herred omkring midten af det 19. århundrede. I Studier i dansk befolkningshistorie 1750-1890. ved Hans Chr. Johansen 1976.
- Svend Aage Hansen: Økonomisk vækst i Danmark. Bd. I: 1720-1914. (1972).
- V. Falbe-Hansen: Stavnsbaands-Løsningen og Landboreformerne set fra Nationaløkonomiens Standpunkt. 2 Del. Tiden fra 1807 til Nutiden (1889).
- V. Falbe-Hansen og M. Koefoed: Arbejdslønnen paa Landet i Danmark. I Tidsskrift for Landøkonomi 1893 s. 693-709.
- V. Falbe-Hansen og William Scharling: Danmarks Statistik. Bd. I (1885).
- Ane Dorthe Holt: Udvandringen til Amerika fra Humble. I Studier i dansk befolkningshistorie 1750-1890. ved Hans Chr. Johansen. 1976.
- Hans Michael Holt: Eward Tesdorpf til Ourupgård. Præsident i Det kongelige danske Landhusholdningsselskab 1860-1888. I Erhvervshistorisk Årbog 1968 s. 49-82.

- Kristian Hvidt: Flugten til Amerika eller Drivkræfter i masseudvandringen fra Danmark 1868-1914. (1971).
- Christian R. Jansen: Nyt centralt kildemateriale: Realkreditinstitutionernes vurderingsrapporter. I Erhvervshistorisk Årbog 1972 s. 160-166.
- Christian R. Jansen og Erik Korr Johansen: Studiet af arbejdsløshed. Et forskningsprojekt om beskæftigelsesforholdene i Danmark i det 19. århundrede. I Erhvervshistorisk Årbog 1974 s. 51-70.
- Lotte Jansen: De fynske godsarkiver. En introduktion. Udg. af Landsarkivet for Fyn. (1975).
- Hans Jensen: Statshusmandsloven af 1899. I Festskrift til Kristian Erslev den 28. decbr. 1927 fra danske Historikere. 1927. s. 631-654.
- Hans Jensen: Landarbejderspørgsmaalets Udvikling i Danmark fra ca. 1870 til ca. 1900. I Bidrag til Arbejderklassens og Arbejderspørgsmaalets Historie i Danmark fra 1864 til 1900. Red. af P. Engelstoft og Hans Jensen. 1931.
- Sigurd Jensen: Fra Patriarkalisme til Pengeøkonomi. Studier over dansk Bondeøkonomi i Tiden mellem Midten af det 18. og Midten af det 19. Aarhundrede. (1950).
- Hans Chr. Johansen: Den økonomiske og sociale udvikling i Danmark 1864-1901. (1962).
- Harald Jørgensen: Studier over det offentlige Fattigvæsens historiske Udvikling i Danmark i det 19. Aarhundrede. 1940.
- Helle Linde: Landbygningernes brandforsikring 1792-1872. I Fortid og Nutid 1966 s. 1-4.
- Erna Lorenzen: Folks tøj i og omkring Århus ca. 1675-ca. 1850. (1975).
- Olle Lundsjö: Fattigdomen på den svenska landsbygden under 1800-talet. Stockholm Studies in Economic History. Stockholm 1975.
- Even Marstrand: Arbejderorganisation og Arbejderkaar i Danmark fra 1848 til Nutiden. 1934.
- Poul Chr. Matthiesen: Befolkningens vækst, årsager og konsekvenser. 1965.
- Anton Nielsen: Fattigmands Færd. 1885.
- Gunhild Nissen: Bønder, skole og demokrati. En undersøgelse i fire provstier af forholdet mellem den offentlige skole og befolkningen på landet i tiden ca. 1880-1910. (1973).
- Georg Nørregård: Arbejderspørgsmaalet i Firserne. I Sociale Studier i dansk Historie efter 1857. (1930) Under Red. af P. Engelstoft og Hans Jensen. s. 100-127.
- Georg Nørregård: Organisationsforsøg blandt Landarbejderne. I Bidrag til Arbejderklassens og Arbejderspørgsmaalets Historie i Danmark fra 1864-1900. (1931).
- Georg Nørregård: Klasseforskellen mellem gårdmænd og husmænd i 1870'erne. I Jyske Samlinger 1950. s. 145-161.
- Oplysninger om Arbejdernes økonomiske Vilkaar i Kongeriget Danmark i Aaret 1872. Udgivne af Indenrigsministeriet. 1874.
- Erik Helmer Pedersen: Udvandring fra de danske landdistrikter. I 1066 Tidsskrift for Historisk Forskning. Febr. 1975 s. 3-19.
- Jørgen Pedersen: Arbejdslønnen i Danmark under skiftende Konjunkturer i Perioden ca. 1850-1913. (1930).
- Henrik Pontoppidan: Fra Hytterne. Skyggerids fra Landsbyen. Optryk 1973.
- B. Seebohm Rowntree: Poverty: A Study of Town Life. 1903.

- M. Rubin og H. Westergaard: Landbefolkningens Dødelighed i Fyens stift. (1886).
 M. Rubins nekrolog over Theodor Sørensen i Nationaløkonomisk Tidsskrift 1915 s. 1-4.
- Salmonsens Konversationsleksikon. 2. udg. Red. af Chr. Blangstrup. Bd. XV (1923)
 Artiklen »Ligsyn«.
- Niels Siggaard: Landbrugsmedhjælpernes Kost og Boligforhold gennem de to sidste
 Menneskealdre. I Årbog for Elevforeningen for Landboskolen ved Lyngby. 1945
 s. 8-17.
- Fridlev Skrubbeltrang: Husmand og Inderste. Studier over sjællandske Landbofor-
 hold i Perioden 1660-1800. (1940).
- Fridlev Skrubbeltrang: Husmænd i Danmark gennem 300 Aar. (1942).
- Fridlev Skrubbeltrang: Den danske husmand. Husmænd og husmandsbevægelse
 gennem tiderne. Bd. I. 1952.
- Th. Sørensen: Markarbejderes Vilkaar i jyske Hedeamter. 1881.
- Th. Sørensen: Børnedødeligheden i forskellige Samfundslag i Danmark. 1883.
- Anna Thestrup: Kirkebøgernes til- og afgangslister. I Fortid og nutid. Bd. XXIV
 1969-71 s. 529-44.
- Poul Thestrup: The Standard of Living in Copenhagen 1730-1800. Some methods
 of measurement. (1971).
- Tre danske Arbejderes Livserindringer. Udg. ved Oluf Bertolt. 1925.
 3. Udskrivningskreds' arkiv 1788-1956. Med en indledning af Knud V. Jespersen.
 Arkivregistraturer udgivet af Landsarkivet for Fyn. 1970.
- Vindinge kommunale arkiv 1803-1970. Arkivregistratur udgivet af Landsarkivet
 for Fyn. 1975.
- Kjeld Winding: Framveksten av de politiske partier i de nordiske land på 1800-
 tallet: Danmark. I Rapporter til det Nordiske Historikermøte i Bergen 1964 s.
 81-101.

Summary

The aim of the dissertation is to mark out some paths for future exploration into the condition of rural labourers in Denmark in the period 1850-1900, using the currently available literature as a starting point. The literature seems to consist chiefly of either descriptive examples or exhaustive treatments of particular circumstances that also happen to concern rural labourers. Any generalised account of the conditions of rural labourers on this basis is open to criticism for lack of consistency. The survey of the literature reveals indeed that the familiar picture of rural labourers as the poorest group among the agrarian lower class was true not only of such aspects of the standard of living as possessions and incomes but also of such a factor as opportunity of social mobility.

It is suggested that a more coherent knowledge of the conditions of rural labourers should be obtained rather by conducting a number of detailed studies on the micro-plane, e.g., at the parish level. These micro-studies would have to be coordi-

nated, of course, in order to yield a general picture. The analysis on the micro-plane would have to be based in the first instance upon a simple twofold division of agrarian society, partly because conditions among the lower classes were fairly uniform compared with the middle classes, which consisted mostly of farmers, but also because the numbers are relatively small. Reference is made to the discussion of the concept of poverty as a basis for such studies; and since poverty was a dynamic phenomenon, the consequences it could involve for the individual family are pointed out. A starting point for the studies might be provided by the records of rural *kommuner* (local authorities), which are handed over to the provincial archives for safekeeping; the records of Vindinge *kommune* are cited as an example. Records of this kind seem especially capable of shedding light on the local community's social structure and of yielding a good deal of fundamental data about the rural labouring class. For all that, the studies must be supplemented from other groups of sources. It is suggested as an example of this that it will be possible to deduce the consequences of a low standard of living both from military enlistment rolls and from the mortality data in church registers.

The author concludes by expressing the view that teamwork in such coordinated studies will be able to supply that reliable and coherent knowledge of the lives of rural labourers in the 19th century which we now lack.